

ՀԱՅՍՏԱՆԻ ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆԱԿԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆԻ

Յ ՈՒՑԱԿ ՀԱՅՍՏԱՆԻ

ՀԱՐԹՖԸՐՏԻ ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆԱԿԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆԻ

Տարիներ առաջ Հարդֆրետ այցելութեան մը առթիւ կազմեցի ցուցակ մը հոն պահուած հայերէն ձեռագրաց հաւաքածոյի մը: Հաւաքածոն կազմուած է Հարդֆրետի Աստուածաբանական ձեռնարանին համար հանգուցեալ Փրոֆ. Մարտիրոս Յարութիւն Աննիկեանէ, որ կը դաստանդէր այդ ձեռնարանին մէջ: Ան հոս ցերեպայցուած ձեռագիրները ձեռք բերաւ Մերձաւոր Արեւելիք իր ուսումնական ճամբորդութեանց ընթացքին, ձեռնարանին նիւթական միջոցներով:

Թիւ 1

ՏՕՆԱՑՈՅՑ, ՏՈՒՄԱՐ ԷՆ.

1658

Թերթ՝ 315: Ծաւալ՝ 9-5×13 սմ.: Գրչութիւն՝ միասիւն, բոլորովին, 19 տող, սև մէկուն: Նիւթ՝ մազաղաթ: Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ, աստառուած մետաքս և բամպակ տպածոյ շահեկան կտորով: Մազաղաթ պահպանակ ունեցեր է, այժմ պոկուած: Հանգամանք լաւ, սկզբէն թերթ մը պոկուած:

Պարունակութիւն:

Էջ 1ա. հասարակ խորան և լուսանցազարդ: Կը սկսի «Աստուածայայտնութիւն ճարտարութիւն»:

Էջ 42բ. կիսախորան հասարակ: Կը սկսի «Պենտակոստէի գիշերն հըսկումն է...»:

Էջ 68ա. կիսախորանի տեղ պարապ: Ունի լուսանցազարդ և զարդագիր: Կը սկսի «Եւալթերորդ կերակին վարդավառ է...»:

Էջ 84բ.—86բ. նոր գրչէ յաւելումներ լուսանցքներուն: Նաև 90բ. լուսանցքի տակ:

Էջ 105ա. հասարակ կիսախորան ևն. կը սկսի ձայնագրեալ «Թագաւորաց ալէլուք»:

Էջ 145ա. հասարակ կիսախորան ևն.: Նոյնը էջ 212ա.: Կը սկսի «Շարական զգեստու. իրօրէն խորին անհասըն»:

Էջ 238բ, 253բ պարապ:

Էջ 248ա. «Տաղ Յարութեան»:

Էջ 250ա. «Տաղ վառն մահուան Աստուածածնին»: Ուրիշ տաղեր մինչև էջ 256ա:

Էջ 256բ. Սկզբն տումարին:

Էջ 264ա. պարապ: Նոտր գրչէ. «Որ ևս Եկամենց պարոն Միհասըս գիրքէ»: Գրչափորձ:

էջ 274ա. պարագ:

էջ 309բ. պարագ, քերթէն մասեր պատռած:

էջ 310ա—313ա. տոմարական շրջանակներ:

էջ 313բ. կր սկսի «Թվական Ռ22 (1637) բանալի առաջի գիրն, ձէն է»:
Թերթ 314ի ստորին մասը պատռած:

էջ 315ա. գլխաւոր յիշատակարան գրչէն: «Փառք... Որ ետ կարողութիւն փանաքի և տկարն անձին եղիսարեթի. հասանիլ ի յաւարտ տոտիս. որ կոչի տաւնացոյց, Թագաւորաց ալէլուբ. տուժարք. և այլ բաղում երգք: Արդ՝ գրեցաւ սա ձեռամբ յոգնամեղ և թշուառ անձին եղիսարեթի. ի նեղ և յանձուկ ժամանակիս վասն բաղմանալոյ (էջ 315բ) անաւրջնութեան: Ի հայրապետութեան Տեառն Յաւորայ ընդ հովանեաւ Ըստաթէի. Լալիսկոպոսութեան Տէր Մեսրոպին և Տէր Պաւղոսին: Ի թվականիս Հայոց. ՌձԷ (1658): Արդ երեսն անկեալ աղաչեմ ըզմեղ ով մաքրամիտ բնթերցողք որք հանդիպիք սմա կարգալով կամ յաւրինակելով յիշեցէք և թողութիւն մեղաց խնդրեցէք զգարչ մեղաւք խոցոտեալ հողոյս և դուք լիջիք յիշման արժանի ի քրիստոսէ աստուծոյն մերոյ աւրհնելոյն յաւիտեանս ամէն:

«Դարձեալ աղաչեմ զձեղ ով մանկունք սոսնի. լի բե...»: Մնացեալը ինկած քերթով կը սլակսի:

Եղիսարեթ գրիչ մեր հագուադէպ կից գրիչներէն է: Եղիսարեթ ի Հուլիանոս գրած է 1654ին Երևանի քիւ 7113 Շարակնոցր: Այս երկուքը կարելի է նոյնացնել:

Թիւ 2

ԱՍՏՂԱԲԱՇԽՈՒԹԻՒՆ

1732

Մասալ՝ 7.5×12.5 սմ.: էջ՝ 260: Գրչաւրքիւն՝ միասին, մանր գեղեցիկ բոլորգիր, 30 տող: Նիւթ՝ թուղթ: Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ: Հանգամանք՝ լաւ: Սկզբնաքերթին վրայ կարմուռ բալորգրով և նոսրգրով ուս տիտղոսը. «Գուշակունն եղանակաց ի սմա պարունակին աստղաբաշխութիւն տուժարք և տեղացոյցք Լաթինացոյց. Հայոց, և Յունաց ըստ լուսնացոյցին: Յօրինեցեալն յԱնտոնէ վարդապետէ Կոստանդինուպոլսեցոյ: Գրեցաւ 1732: Մարտի 21»:

Ունի շատ խնամով և մաքուր պատրաստուած աղիւսակներ: Մազկուճ չունի:

Թիւ 3

ՇԱՐԱԿԱՆ

ԺԳ Դար

Մասալ՝ 9×13 սմ.: Գրչաւրքիւն՝ միասին, ճախագրեալ, բոլորգիր, գծուար ընթերցելի, 21 տող: Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ: Կաշի լաւ: Նիւթ՝ թուղթ: Հանգամանք՝ վատ: Բազմիցս ներագուծ ըլլալով ունի ցանցաճախագրչաւրքիւններ: Վերջին սրահպանակին վրայ նոսր գրչէ՝ «Թիւն ՌԷԶ (1657) իշեայ տէր, պատճառ գրոյս սէր է ար անիւ Ռիդարեանց տիրացուն, կաշիսկիւնիւն է գրէ»:

Ձեռագրին սկիզբը, անգլերէն և ղեռագրեալ թվականներով:

Թիւ 4 (հաւաքման A 195/201)

ՔԱՐՈՁԳԻՐՔ, ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

1302

Թերթ՝ 152: Ծաւալ՝ 13.5×17 սմ.: Գրչաւթիւն՝ միասին, տաքերը զրչւթեամբ բոլորգիր, հին, 23 տող: Նիւթ՝ թուղթ: Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ: Հանգամանք՝ միջակ: Ծաղկում՝ չունի:

Ա. կաղքին ետևը գրչաւթորմ. «Յիշատակ է այս քարոզաց գիրքս Վարդերեսի և որդոց հանգուցեալ Սարգիսին հոգոյն որ ետ ի ձեռն»: Միշտ նոսրգրով. «Գեղզվանքի տէր Մինասի որդին Աբրահամ վարդապետին»: Նոյնը կրկնուել է վերջ. «ԹՎին ՌՄԽ (1791)»: Դարձեալ՝ «Հանգուցեալ Վառվառին հարսին Մարիամին զրեցաւ Մանուստուն գուշն մայիսի 2(6) օրն»: Վերստին. «Հանգուցեալ Ակոր կողակցին Անայ մէկ չապիկ Աննայ հանգուցեալ Կարապետ... Մարեմ»:

Յաջորդ էջին վրայ նոսրգրով. «Աղաճայ խանըն տէրտէր Ուշադի Գրդգոր Նիկողոս»: Իսկ էջին ստորև ութանկիւն անընթեքնի կնիք:

Էջ 1ա. կայսրո նոսրգրով. «Վառվառին Մարամին Պաղտասարին Կարապետին ժամուց տիրացու Գրդգորն...ին Լուսիկ...ին...մէկ չապիկ Վառվառ Մարիամ Պաղտասար 1 ժամուց ալթուն, 1 չապիկ հանգուցեալ Առաքելին իւր կողակցոյն... Մարիամին: 1 ժամուց Մարթին 1 ժամուց սառայ 1 ժամուց Կարապետ 1 ժամուց Կուլիսաթուն 1 ժամուց Արութին 1 ժամուց Աթամօղի Ոստայ Կարապետ 1 չապիկ Շիրսայրեղն 1 ճանայայ 1 ժամուց տիրացու Վարդոկ 1 ժամուց Միսակ 1 ժամուց Պայրամ 1 ժամուց տէր Մկրտիչ 1 ժամուց Թորոս 1 ժամուց Աւետիս 1 ժամուց Ակոր 1 ժամուց Ուշահէս 1 ժամուց Կարապետ 1 ժամուց տիրացու Գէվորգ 1 ժամուց Պետրոս 1 ժամուց Պողոս 1 ժամուց Մելքոն 1 ժամուց Կուլվարդ»:

Բուն ձեռագիրը կը սկսի կարմրաւ. «Յաւսք իմաստասիրաց և ուղափառ վարդապետաց վասն զաղանաց և սողնոց և ոյք ի նոսա Թահմանեայ կոն»:

Էջ 60բ. գրչէն. «Արդ աղաչեմ զամենեւեռն զԱսի սարկաւազս և զծրնաւդսն իմ միոյ տէր ողորմելու յիշես: և զգրող գրիս զԱսի դպիր. և զստացող որա յիշես ի տէր և աստուած զձեզ յիշէ իւր»: Որմէ վերջ. «Յժշկական ատմութիւն: Մեկնութիւն չորից տարից: Ի նմանութիւն չորից յեղանակաց տարոյն խառնուածքին ի մարմնի...»: Կ'աւարտի էջ 64ա, ուր գրչէն կայ. «Եթէ կամիցիս զիտել յԱղամ մինչև յաւրն յորում ես եթէ քանի ամ է...»:

Էջ 65ա, գրչէն. «Այլ քառասնաւերեա դալստեան տեառն ի տաճարն»: Մինչև էջ 68ա կէտը, ուր կը սկսի «Գէորդ վարդապետի բանք վասն կանուխ և անագան զատկի»:

Այս հատուածը հաւանաբար Գէորդ վարդապետ երգիկացիի գրչէն է: Հրատարակուած չգտայ: Տոմարական շահեկան գործ մըն է:

«Դիցուք սուղ ինչ և վասն տէրուճական լըրմանցն յետ և յառաջ խաղալոյ: Զի թէպէտ և իմաստնոցն յայտնի է այլ բազում անգամ յաղաղ անպատրաստութեան ընդ անձանաւթս առնեն զհաշ: Արդ բուն և ստոյգ պատճառ լըման գատկին կանուխ և անագան լինելոյն այսինքն զի կատարէ արեգակն ըզտարին յաւուրս ՅԿԵ(365) իսկ լուսին ՅՄԴ(354), ԺԱ(11) աւր պտկաս քան զի յամին այն ամաց կեսաւր թողու լուսինն. ի ԺԲ(12) ամիսն 2(6) աւր և Ե(5) աւելեացն որ ամի ամի բարդի ի վերա լուսինն և կոչի վերադիր և ըստ յաւելուածութեան յառաջ վարէ զատկին. մինչև յերեք ամի լինի ԼԳ(33) աւր յորում ամի ԺԳ(13) լուսին լինի. և կարի անագան զատկի: Իսկ հետագա տարին Գ(3) լինի վերադիրն, և լինի կանուխ զատկի: Եւ ի մատչիւր այսպէս: Զորաւրինակ

Թաղաւորք, երկուս սպասաւորք կարգէ, հաց և դինի պատրաստել ի պէտսն, և որոյ հաց կրելն դործ անփոփոխ ի Դ(4) աւրն կատարէ զերթն ու դարձան: Իսկ զինեբերն երբեմն յերեւո, և երբեմն ի Դ(4): Եւ զի ի հինգ ևս և ի վեց կամեցեալ Թաղաւորին խրախճանութիւն առնել, առաջէ դնոսա բերել զհաց և զինի և թէ զուգապի գիպեցի երկուցն ճանապարհն. դրեթէ առաքեալք ի շորերշարթի ոչ դարձան ի շարաթու, և իսկոյն ընդ աշգանայ կիրակէին առնէ խրախճանութիւն, իսկ և թէ զինին յամեաց հարկ է մնալ մինչև եկեաէ, ի հինգերորդ կամ ի վեցերորդ աւուրն անագան կամ ևս անագան: Ի վերայ այսորիկ և կիրակէի ևս հարկ է մընալ խրախճանութեան: Արդ է Թաղաւորն աստուած և արքունիք աւստի ընթանան դարնանամուտն խրախճանութիւն սուրբ դատին, և սպասաւորն արեգակն և լուսինն հացակերն անհաւասար, վասն ժԱ(11) աւուրցն թողլոյ առնէ զտարին աւուրս ԾԾԴ(354), ԾԿԵ(365), ԾՀԶ(375), ԾԶԷ(387): Գիտեմ զի առաջ ինչ զոնադանի ի գրելոցն զոր ասեմս այլ վասն նոր աշտնիցն զուրահասութեամբ այսպէս եղի: Եւ զի նախ պարտ է դարնանամուտն լինել և տալ լրումն զատկի զի տարոյն մուտ դարունն, և աշխարհիս լինելութեան ժամանակն երթիցուք մտաւք աւրն յորում եղեն լուսաւորքն որ է քսանն Մարտի ամսոյ յորում աւուր սկսան զընթացս տարոյն: Արդ եկ զու ինձ աստուաւր ըստ առաջին պայմանին նկատեալ զՄարտի քսանն սկիսքն ընթացից արեգականն և լուսինն աւր առաջին, որ թէպէտ ի միում աւուրս սկսան, այլ վասն կէսկէս աւուրցն թողլոյ ամսոյ ամսոյ ժԱ(11) աւուրք յառաջ կատարի լուսինն զտարին երկոյտասան լրամբ: Սկսեալ ընդ արեգականն ի քսանն Մարտի կատարէ չրջապատեալ հասեալ ԻԸ(28)ն Մարտի, և առեալ ծնունդ Ի(20) յինն Մարտի. սկսանի նոր տարի յառաջ քան դարեգակն:

«Գայ և արեգակն զինի նորա և կատարի զտարին ԺԹ(19) Մարտի և սկսանի ի քսանն նոր տարի: Լուսինն զի կանուխ սկսաւ լինի յայնմ աւուր միտասանաւրեայ այսինքն ի քսանն Մարտի, յորոյ ի քսանն և հինգ լրացեալ առնէ զատկի. Ժողովի ապա ի վերա նորոյ առաջին և երկրորդ ամիսն վերադիբն այսինքն է աւուրք ԻԲ(22), և թէպէտ և փութայ զարձեալ և զտարին զոր ըստ կուս լինն Մարտի, ԺԲ (երկուտաս)ան լուսնոյ կատարէ ի ԻԷ(27) Փետրուարի, այլ զի կարի կանուխ է քան զհասարակածն, յաւելու ի վերա նորա և երկրորդ ամիսն յաւելուածն, որ նա ինքն վերադիրն, այսինքն ԼԳ(33). հարկ առնէ ի ներմայ յայնմ տարոյ ԳԺ(30) առնէ զլուսին վասն ամի ամի յաւելուածին իրքրս լինելոյն նմին իրի թէպէտ կարի կանուխ էր ԲԺ (երկուտաս)ան լուսնին զոր կատարեցաք ի քսանն Ե(5) Փետրուարի, այլ յաճին ի վերայ նորոյ ամսոյ միոյ կարի հեղպանայ քան զարեգակն, զի զծնունդն զոր առնէ, ի ԻԶ(26) Փետրուարի լրացեալ ԺԲ(12) Մարտի, և բոյանդակեալ զայն ի ԻԶ(26) Մարտի զկնի հասարակածին, և ԻԷ(27) Մարտի առեալ ծնունդ, սկսանի իւր նոր տարի, և լրացուցեալ զինքն ի ԺԲ(12) Ապրիլի կարի հեռացեալ ի դարնանայմտն առնէ ի դուրս զատկի: Բայց պատճառ կիսոցն զորս թողու լուսինն է այս: Զի որպէս տսի բան զարեգակն ընդ առաւաւտն է ստեղծուած և զլուսինն ընդ երեկոյ, և ի ստեղծման լուսնին ժԱ(11) մասն պակաս էր յերկուտասան ժամուց արեգականն, և այն ժԱ(11) մասն ամենայն աւուր Ժողովի ի վերա լուսնին. և լինի ի յամիսն ժամս ժԱ(11) և ի տարին աւուրք ժԱ(11), և այս է պատճառ նախասացեալ լրամեցըն կանխելոյ և անագանելոյ: Բայց զոյ տարաբոյս՝ զի թէ յարեգականն էր ժԱ(11), մասն պակաս ի վերա լուսնին է՞ր ան:

«Զի զայնքան մասունսն թուոյից լուսնին զեք ևս արեգակն ի ինքն՝ և ոչ լուսնին: Վասն որոյ զոր ընդ լոյս արեգականն եկն յիւրն պակասեցոյց յիշխանութենէ, զի զերկուտասան ժամք ի լրոյն ո՛չ ժամանեաց լուսաւորին. զի

մինչ դեռ ԺԱ(11) մասն պակաս էր ի դիւերոյն ի մայր էմուս չև ևս ծագեալ ամբողջական, և խաւար մնաց դիւերոյն մասունս ԺԱ(11), որ և աւուր աւուր ժողով-
եալ ի վերս նորա լինի յամսեանն ժամս ԺԱ(11) որ է կեսաւր սուղ ինչ պակաս
րոտ ԻԴ(24) ժամուց աւուրն» :

Էջ 93ա. «Վասն ցանկութեան» :

Էջ 96ա. «Երաներոյն Եփրեմի» :

Էջ 97ա. «Յոհանու Ոսկերերանի յաղագս պահոց և աղաթից և խոստո-
յանութեան» :

Էջ 117բ. «Ի Հարանց մարուց» :

Էջ 127ա. «Պատճառ աւուրց արարչութեան» :

Էջ 134բ. «Յաղագս սուրբ մարտիրոսացն» :

Էջ 143ա. «Պատճառք երկրորդ Գալլստեանն» :

Էջ 147բ. «Վասն թուականաց անցելոց . . . ի քրիստոսի ծննդենէն մին-
չև ի սուրբ Գրիգոր, ամբ. ՅԶ(306) . ի սուրբ Գրիգորէ մինչև ի Հայ թուականն
ամբ ՄԽ(240) . յԱղամայ մինչև ի Հայ թուականն ամբ ԵԻԶԿԱ(5751) : ՅԱղա-
մա մինչև յայս տարիս որ է ԶԿԱ(1302) , և ԶՌԷԺԱ(6701) տարի է : Ի քրիստո-
սէ մինչև ի յայս ՌՄԴԶ(1296) . ի սուրբ Գրիգորէ ամբ ԶԴ(990)» : Հոս նկա-
տենք որ Քրիստոսի ՌՄԴԶ(1296) չի համապատասխաներ Հայոց ԶԿԱ(1302)-
ին : Քրիստոսի թուականը մեր գրիչներէն սովորաբար գործածուած չըլլալով
նման սխալներ կը պատահին : Մենք գրչութեան թուական ընդունցինք ԶԿԱ
(1302) :

Շարունակելով «Գրեցաք մասն յետին թուականին» և կը տրուի հե-
տեալ ժամանակագրութիւնը : «Ի Թվին ԿԷ(618) ելն սոսկեաց ի Հայք . ի Թվին
ՇՃԷ(1106) . ելն սուլտանացն որ սալշուքիկ կոչեցան . ի Թվին ՈկԹ(1220) թա-
թարին ելն . ի Թվին ՈՀԴ(1225) խորազմին ելաւ . ի Թվին ՈՀԷ(1228) . սուլթան
Յայատինն էառ զգնկան : Ի Թվին ՈԶ(1231) . Սոխնոցին կոտորուին ի թաթ-
րէն . ի Թվին ՈՂԱ(1242) . սուլթան Յայատին մեռաւ և նստաւ Ղիաթատինն .
Պաշան էառ զԿարնու բաղաք . ի Թվին ՈՂԲ(1242) . էառ զԱնաստ և զԿեսարիա
և զգնկան . ի Թվին ՁԱ(1252) . մորեկն կերաւ զվաստակն որ սով եղաւ սաս-
տիկ . ի Թվին ՁԳ(1254) . չարժ եղև սաստիկ որ Եդնկան անցաւ . ի Թվին ՁԴ
(1255) . Պաշան եկն և զնաց ի Հոռամք (Սելմուզներու երկիրը) և կոտրեց
դուռկանն . ի Թվին ՁԵ(1256) . խառաղան եկն յեդնկան . ի Թվին ՁԶ(1257) .
սուլթան Յաղատինն և Հոռուզնատինն կովեցան ընդ իրար . ի Թվին ՁԺԴ(1265) .
աղի որ սատղն էլաւ յարեկը . մեռաւ Հոռուզն և նստաւ Ապաղան . ի Թվին
ՁԺԴ(1265) Տէր Սարգիս սուրբ եպիսկոպոսն Եդնկային զնաց ի թագաւորու-
թիւն ի Ստրմպաւն Հրամանաւ Հոռալունին և էրբր գիէսպինան . ի Թվին ՁԻԲ
(1273) Տէր Ներսէսի նշխարքն երևեցաւ . ի Թվին ՁԻԵ(1276) . Տէր Սարգիս ըս-
պանաւ ի Տութարէն ու ի Չալապուն . ի Թվին ՁԻԶ(1277) . Ապաղան եկն յեդն-
կան բաղում Հեծեկաւ . ի Թվին ՁԼԱ(1282) . Ապաղան մեռաւ և նստաւ ԱՀմատն
ղան . ի Թվին ՁԼԳ(1284) զվոքը սուլթանն սպանին յեդնկան . ի Թվին ՁԼԳ
(1284) . ԱՀմատ զանն սպանաւ յԱրդունէն և նստաւ Արդունն զան : Ի Թվին ՁԼԳ
(1284) . Հուլաղուն և Քեղաթուն յեդնկին դաշտն ձմերեցին . ի Թվին ՁԼԸ
(1289) չարժ եղև յեդնկան և բաղումք կորեան և Եդնկան անցաւ . ի Թվին ՁԽԱ
(1292) Արդանն դեղով մեռաւ ի մեծամեծաց իւրոց . ի Թվին ՁԽԱ(1292) . Ծը-
ռազատինն . ի Թվին ՁԽԲ(1293) . Հոռոմկլան առաւ ի մարցուն և աւերեց . ի
Թվին ՁԽԴ(1295) . Քեղաթուն սպանաւ և նստաւ Պալաուն : Ի Թվին ՁԽԴ
(1295) նստաւ խաղանն զան և Հրամանք ելաւ ի խաղանէն և ի Նաւուդէն . վա-
սրն աւերմանց եկեղեցացն . և խոցատել զքրիստոնեայս . ի Թվին ՁԽԵ(1296)

Ուրեթու զանն մեծ հեծելաւ ի հռաւմբ էմուտ որ զՊալթան բռնէր. և Պալթան փախեալ և զսուրբան բռնեց և տարաւ. ի թվին 2102(1297). Սբմբատ թաղաւորն գնաց ի Նազանն. և կին էառ թողգէն զանին: ի թվին 2103(1298), լուսինն խաւարեցաւ սաստիկ որ Բ (Երկու) պահ չերեցաւ. և ասող մի երեւցաւ աղեոր: ի թվին 2104(1298). Պաշարտն երեկ վասն թուրքնին. ի թվին 2105(1299). Սուլամիչն մտեց ի Նազանէն և սպան զԲայանչարն և զՊիտոսն որ ի հոռոմբ արդուճիք էին. և հրամանք ելաւ ի զանէն որ շարժեցաւ թաթարն. և վրացին. ի թվին 2106(1299). եղև յերկար և պինդ ձմեռն որ պտղաբերքն մտեցան. և հեծելն թաղոով անցոյց զերկիրս և ապա գնաց ի հոռոմբ վասն Սուլամիչին. և Սուլամիչն փախաւ և հեծելն դարձաւ ի զանն ի թվին 2107(1302) ի Նաւասարդի ամսոյն ի ԺԵ(15). բռնվեցաւ լուսինն: ի թվին 2108(1304). Պաղան խանն մեռաւ. և նստաւ ի յաթոռն Պարթանդան խան ի թվին 2109(1305). Պաթառու ջուրն երեկ յեղնկան և բազում մնաս արար. ի թվին 2110(1310) արար աղան երէկ մեծիք եղնկիւս. ի թվին 2111(1309) Պուլար զան երեկ եղնկիւն մեծիք. ի թվին 2112(1313) Հալառն խան Խնուրուին թաթարն յայսդիս անցաւ ի թվին 2113(1315). զՄելիտինի աւերեց շաճցին (Դամասկոսցիմ) և շատ հոտորեց. ի նոյն ամի Լուլուն եղնկին մեծիք էր. զտանուէր քաղաքին ի մասնանն էհար սրով. և բազումք մեռան և այլք կիսամահ եղան. Ղաւթան երեկ ի զանէն ու բռնեց զԼուլուն ու շար չքեց ու քի սուֆրան ի դիր ու ի կախարն էր դիչերն. թվին 2114(1316) Պարթապանդա զան մեռաւ և նստաւ Բուսաիդն զան. թվին 2115(1317). ի թվին 2116(1321) թուրքերն ի յեղնկան դիրնեց ժգլիթն աւազանեցին վասն թասիպուլթեան և աստուած խափանեց. ապա վասն թասիպուլթեան զպարոն Ֆուսնկն սպանին և ի նոյն ամս Դամուրդաշն եմուտ Կիլիկէ և աստուածային զաւրուլթեամբն պահեցաւ երկիրն Հայոց: Եւ էր յեղնկառ մեծիք Լուլուն և եղև խիստ խաշնամահ:

Տարբեր գրչէ: «Դամուրդաշն և բազում զառնութիւն անցոյց յաղգս Հայոց հարկապահանջութեամբ և վասն հաւատոյ սասանէր աղգս Հայոց. իսկ արարչին ողորմածութեամբ հայեցաւ ի տկարութիւնս մեր և յարոյց ի վերա որդոյն զհայրն զՋաւապանն: ի թվին 2117(1324)ն որ երեկ ի մէջ ձմեռն բազում զարաւք ի հոռոմբ բռնեաց և տարաւ ի յորտուն և էր մեղիք յեղնկառ Փերաւաժըն: ի թվին 2118(1325) գնաց Ջուպանն բազում զորաւք ի ներք ի թաթարն և ջոյա դարձաւ վասն ահի: ի թվին 2119(1326) դարձեալ երեկ Տամուրտաշն ի հոռոմբ ի վերա իր հակառակացն: ի թվին 2120(1327) Ջուպանն գնաց ի Պարթաւան դիմացն ներքս ի տաթրին (թաքարիմ) և նոյն ամն զհնդեղն զթաւթեմ տաքաւ. և ի նոյն ամն Ջուպանն ի Պուսայիդ խանէն փախաւ և մեռաւ: Եւ նոյն ամն Տամուրտաշն ի հոռոմբ բազում չարիս գործեաց և զեղնկին կէս երկիրն աւերեցին և փախաւ ի Մար (Եգիպտոս) և անդ սպանաւ ի սուղնայ: ի թվին 2121(1328) բազում չարիք հառուցին Եգիկիս հոռոմաց պարոնայքն, զՄիւր Մահմադուն որ ի Տամուրտաշին տեղն էր՝ և Մուստափարն և Ղաթին որ Սահպ Դիւաշէն և հոռոմոց»:

Դարձալ հիմ գրչէն: «Ի թվին 2122(1329) Եգիկիս տանուտերքն ի վեր ի խանն գնացին ու զխաբաճն ու այլ շատ չարեր բարձին Պուսայիդ խանին բանիւ և ոչ գնաց յառաջ ի չար զարոնացն ձեռաց: ի թվին 2123(1330) Էպիսկոպոս Տէր Սարգիս ի վեր ի Պուսայիդ խանն գնաց: ի թվին 2124(1331) դարձաւ Եպիսկոպոս պատուով. ի թվին 2125(1331) երեկ ի յեղնկառ հոռոմաց Սահպ Յապաւին քաշին ու խաննով շատ մալ էաւ: ի թվին 2126(1332) երեկ ի Կամախ Ազնատան ու Շեխ Հասանն իր օրդին»:

Տարբեր գրչէ: «Ի թվին 2127(1333) Տամուրտաշին օրդին Շեխ Հա-

աանն եկն ի յնդնկաս և խոստ Հարկապահանջութեամբ նեղեաց զաղլս քրիստոնեէից. ի սոյն ամ զնաց ի Հոռոմք և տրեհաց Հոռոմաց. ի Թվին 226(1336) մեռաւ Պուսայրդն զանն և նստաւ ի տեղի նորա Արփաքայունն կիսամ և սպանաւ ի զաւրաց իւրոց և եղև խռովութիւն ի մէջ նոցա: Ի սոյն ամ նստաւ ի տեղի նորա Մուսայ խանն Գ (նրեք) ամիս: Ի սոյն ամ զնաց Շեխ Հասանն որդի Ալեքսային ի յաւրդան և եքարձ զՄուսա խանն և ետ իր զԱճմատ խանն տարի մի և էր յնդնկաս մելիք Այնա պակն: Ի Թվին 227 յարտնեցաւ... Տամուրտսն Համբաւով և ինքն և իւր որդին Շեխ Հասանն միարանեցան և եկին ի վերայ Եզնկին և սղարեցին (պաշարեցին) զամիս Դ (չորս). և դարձեալ զնացին յաւրտուն և եղև պատերազմ և սպանաւ Աճմատ զանն և կայր աշխարհ ի ստրակոսի վասն անխառնութեան և Եզնկա ի մեծ տաքակուսի: Եւ ի սոյն ամ Յաթման սղարեց զՍևաստ մինչ ի սոյն և նեղեալ տուին զաղաքն:

Տարբեր գրչէ: «Ի Թվին ՆՀԸ(1029). եղև ահաւոր նշան ի Ե (հիմզ) Հսկտեմբերի. պատճառեցաւ Հաստատութիւնդ և Հերձաւ երկինք, յարեկից մինչև ի մարտ և լոյս Հոսէր յերկիր. և եղև ահաւոր դոշիւն և խաւար. երեւէին աստեղք որ պատմեաց. Կողէրն...»: Քաղում Մատթէոս Ուռնայեցիի պատմութեմն, իսլաւիստքեան մասին: «Եւ այս էր պատճառ յերանելոյն, քոնդի մինչ տրեւին սկիւթացիք յերուսաղէմի, և առնուին վարձս ի մտերոցն ի սուրբ Գերեզմանն. դիպեցաւ (էջ 150բ.) կոմս Փռանդ աղլաւ. զի անչափ զանեցին զնա (մանմեռակամք) մինչ խղեցաւ ակն նորա զոր առեալ պահէր, և դարձեալ ի Հոռոմ ցուցանէր, և ի նախանձն շարժեալ երանէին փառօր զլիաւորքն բաղում զօրաւք. և եկեաւ յաղթեն, զնրիճ Ասլան սուլդանն. Բ (երկու) անգամ: Առին զնրկիւրայ, և ետուն յկէքսն: Առին զերուսաղէմ և եղին թագաւոր ի վերայ նորա որ է Թագաւոր յերուսաղէմի ՅՌ(300,000) ձիաւորով եհար զՍալաւատինն ի գուռն Երուսաղէմի. զօրութեամբ սուրբ խաչին որ էր ձնՌ(140,000) զօրքդ զի առնոյր զերուսաղէմ. ԿՌ(60,000) ուղա ջրաբեր էին զհետ նորա. յառաջ Ուսուֆ էր անունն»:

Տարբեր գրչէ: «Ի Թվին 228(1300) եղև ողով օստտիկ յաշխարհն Հոռոմոց, ևս առաւել ի Սևաստ զի եղև չինիկ մի ցորենն Յ(300) սպիտակ. և նուկի մի և կէս Հացի Ա (մէկ) սպիտակ: Գարշելի իրք ու զշունս, և զկատուս և... զմիս մեռեալ մարդոյ. ոճ դառնութիւն ի Կեսարիա ըմպունեցին կին մի որ հերիս արարին. Ի2(26) լիւր մարդոյ եղ իր ծախելն և յերկարեց սոյն տարի մի և կէս»:

Ասիլ սարկաւագ կամ դպիր գրած է Երևանի քիւ. 1098 Ժողովածուն 1320ին և քիւ 1275 Մեկնութիւն Եզնկիէլի 1322ին: Հիմ բաղորդով այս մեռաւ գիրն ալ՝ 1302ին:

Թիւ 5

ՇԱՐԱԿԱՆ

ԺԳ Դար

Մաւալ՝ 11×16 սմ.: Գրչութիւն՝ միասին, նոտր դրչութեան նմանող հին բոլորգրով, 25 տող, ձախագրեալ: Նիւք՝ Թուղթ: Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ, Մաղկաւմ՝ Հասարակ: Հանգամանք՝ թէև սկիւրէն և վերջէն պակասաւոր, սակայն լաւ: Սկիզբն ու վերջը երկուական թերթ մազաղաթ, լատիներէն:

Թիւ 6
ԱԽԵՏԱՐԱՆ

1299

Գրչուքիւն՝ երկսիւն, համարարառեալ, 19 տող, բոլորգիր: Նիւթ՝ թուղթ, կազմ՝ կաշեպատ տախտակ: Պահպանակ՝ սկիզբն ու վերջը երեքական թուղթէ Աւետարանէ մը: Համգաւանմէ՝ ըստ երևոյթի կրակէ աղատուած: Խոնաւութենէ վնասուած: Վերակաղմութեան տառն լուսանցքները կտրուած: Մամբրանկարչութիւն՝ շահեկան է Յովհաննու սկիզբի խորանը, և քանի մը լուսանցաղարդեր: Մնացեալը վերանորոգութեան տառն կանաչով և մութ կարմիր, ուր պատրաստուած, Աւետարանիչներու նկարներ, խորաններ և այլն:

Պարունակութիւն:

էջ 1ա. պարագ:

էջ 1բ. Մատթէոսի նկարը:

էջ 2ա. սկզբնախորամ, ևայլն:

Ղուկասի վերջը, գրչէն կարմրու: «ՉՄարգարէ գրիչ որ բազում աշխատութեամբ գրեցի զսուրբ աւետարանս յիշնովիք ի տէր քրիստոս և աստուած որ աստեղն է ողորմութեամբ...» ևայլն:

Յովհաննու վերջը գլխաւոր յիշատակարան բուն գրչէն: «Տէր աստուած... յամս Հայկազեան թուարեութեան տունմարին յորում էր թիւ համարաց թուականին թորգոմեան տոմարն 210Ը(1299) աւարտագործեալ եղև սուրբ և կենսատու աւետարանս... (կը տրուի անտարանմանը գրուելուն տարեթիւնը) ...զոր իմ անաբժանի և անպիտան և սուտ անուն կրանաւորի. որ տեսի զաւրինակ գովելի և անողալ վկայեալ ի բազմաց. և ցանկացող հղէ որպէս պատուական մարգարտի և զրեցի զսա իմ անիմաստ և տկար մտաքս, ընդ հովանեաւ սրբոյ Աստուածածնին. արդ աղայեմ զամենեւեան որ հոնդիպիք սուրբ աւետարանիս, զմեղապարտ զծողս Ստեփանոս, և զծնողսն իմ, և զեղբարսն իմ յիշնովիք ի մաքրափայլ յաղաւթս ձեր:

«Նաև զհոգեւոր եղբարս իմ զՄովսէս կրանաւոր և զծնողսն Նորա, և զեղբարսն իւրայաւքն հանդերձ ամեն, և զհայր վանիցս զԹովհաննէս քահանայ և զայլ կրանաւոր եղբարքս, և զմիաբանք սուրբ ուխտիս և զառաջնորդ պաւսոսի զառաքելութենոր և զպատուական հայրապետս մեր զՏէր Միխիթար և զծնողս Նորայ որ հայրական գթութեամբ իւրով զաւրինակս պարգևեաց: և է յայտ երախտաւոր մեզ: Յիշողացդ և յիշեցելոցս ողորմեցի: Քրիստոս աստուած բարեխաւսութեամբ սուրբ ծնողին իւրոյ, և սրբոց հրեշտակապետացն ուրոյ այսեր էր յիշատակս, յաւերն համառատի և նմա փառք նաև զիտհմաւ միտ առաքելաշնորհ և զաղծալի և զանյախթ բարունիս մեր որոյ անուն Պսակ ճանաչի. որ բաղում աշխատեցաւ ի սուրբ աւետարանս զոր մեք յրացաք և հարկեցաք զսա որ գրեաց գլխաւոր գիրս. Խ. և ՃԿԲ(1162). յիշատակ իւր հոգոյն և ծնողաց իւր և զարմաց կենդանեաց և հանգուցելոց»:

Թիւ 7

ԿԻՒԲԵՂԻ ԿՈԶՈՒՄՆ ԸՆԾԱՅՈՒԹԵԱՆ

1708

Ծաւալ՝ 16×26: Գրչութիւն՝ նստրգիր, սկիզբը երկսիւն մինչև Ե պրակ և անկէ վերջ միասիւն, սև մեկան, գրչութիւնը բաժնուած լուսանցքներէն

կարմրագիծով : Տոզ՝ 30 : Նիւթ՝ թուղթ : Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ : Համ-
լամանի՝ քայքայուած, թէն լաւ :

Պարունակութիւն :

Կը սկսի ռսկեգիծ գունագեղ խորանով և լուսանցաւորով :
Գլխաւոր յիշատակարան գրչէն ձեռագրին վերջը : «Փառք... պրեկի և
կատարեցի զծաղկահաւաք մատենան սրբոյն Կիւղղի որ կոչի Կոչումն Ընծալու-
թեան . որ էր դրած ի սուրբ արանց ի հին ժամանակի և անուրդ ընկեցեալ կայր
ի մէջ աղբիւսաց եկեղեցոյ . և իմ առեալ թափ տվի ի յաղրէն, և տեսի փտտեալ
և ցեց կերեալ . և զիրն անուպո երկաթագրին յանհարմարն . մնամ թէ վասն դը-
րին անընդունելի և ընկեցիկ եղեալ էր . և ես ետեսեալ և մեղաւորս և անպիտան
Հաչին Կիլիկեցի փառաքանօք զսայ գրեցի . ոչ եթէ զկատարեալն, և ոչ մէկ գը-
լտէն միւսին ի չորսն չկայր . ի հինդ զլիսէն ըսկեցի գրել . չորս մնաց առաջնոցն .
եթէ ի գիւղող ժամու գտանեմ զան ևս ի վերջն, գրելոց եմ պատուծով : Ո՛վ իմ
խոհեմ եղբայր զայս գիրքս որ ես գտի գրեալ էր վաղուց ժամանակաց ի յառա-
ջին թաղաւորաց Հայոց և յիշատակարանս նորա գրեալ էր թէ երկրորդ նորո-
ւումն գրոյն եղև ի թվին ՆՂԸ (1048) . և դարձեալ գրեալ էր թէ երրորդ նորո-
ւումն եղև գրոյն ԸԺԸ (1359) և չորրորդ նորուումն էր ՌՀԴ (1625) թվին այս-
պէս աննման մատենանս ո՛չ կարդացող կայ ո՛չ ըննող . վայ մեզ որ յամենայնէ
գրեալ եմք վասն մեղաց մերոց և անաբղէնութեան մերոյ . անտէր և անայցե-
լու լինելով... : Դարձեալ անպիտան յետեալս ի յամենայն բարեաց Լաչինս
գրեցի զսա յեռափափաք սիրով ի թվին Հայոց ՌՃԾԷ (1708) ի հոկտեմբերի ԺԴ
(14) օրն ի վայելումն անձին իմոյ : Դարձեալ ով իմ սիրելի եղբայր յիշեցէք ի
ժաբարփայլ յաղօթն ձեր . զեղկելի գրիչս և զկողակիցն իմ զնանդադէն, և
զորդիքն իմ զԱլթունն և զՊողոսն և զամենայն մերձաւորս իմ . Դարձեալ յիշեա-
ցէք երկնաքնաց յաղօթն ձեր զհանգուցեալ Հայրն իմ զՊողոսն և զմայրն իմ ըզ-
Մարիամն, և զպապս իմ զմահտեսի Լաչին և զմամն իմ զԱլսմինն և զամենայն
հանգուցեալսն մեր միով Հայր մեզալիւ, և յոսկի ետոյ զԼաչին գրիչս յիշեցէք
և զմեղացն իմ թողութիւն Հայցեցէք, և կողակցոյս իմոյ ինչնդատէին և որդո-
ցոյս յԱլթունին և Պողոսին և զմեզ յիշողդ յիշեալ յիշիք յառաջի առաջի մե-
ծին աստուծոյ ամէնք :

Լաչին գրիչ գրած է երևանի թիւ 1453 ժողովածուն 1692ին ի թախաթ :
Իսկ մահտեսի Լաչին մը ստացած է 1616ին և 1624ին գրուած երևանի թիւ 7369
և 7370 Ցայսմաւուրքնը, Կափա գրուած : Յիշատակարանը կը յիշէ Մահտեսի
Լաչինի Յսեցի բլլալը . քան մը որ մեզ կը փափայրէ զինքն Առնաշենի մեր վերի
գրչին՝ Լաչին Կիլիկեցիի պապուն հետ, որ կը յիշուի իբր Մահտեսի Լաչին
իւր թռուած յիշատակարանին մէջ :

Թիւ 8

ՇԱՐԱԿԱՆ

Փէ Դար

Մաւալ՝ 8×11 սմ . : Գրչութիւն՝ միասին, բոլորգիր, 19 տող, ձախա-
գրեալ, Նիւթ՝ մապաղաթ, Կազմ՝ կը միան միայն տախտակները, Հանգամանք՝
խոնարհութիւն՝ գրութիւնը, նկարներն ու ծաղկումները տեղ տեղ փճացած,
աւրելած :

Թիւ 9
ԱԽԵՏԱՐԱՆ

1658

Մաւալ՝ 16×22 սմ. : Գրչութիւն՝ բոլորգիր, երկսին, 23 տող : Նիւթ՝ մագաղաթ : Մանրամկարչութիւն՝ ճոխ կերպով, թէև սովորական ոճով :

Գլխաւոր յիշատակարան գրչէն Յովհաննու վերջը : «Փառք... : Արդ այսմ աստուածապատումն և քրիստոսաւանդ տառիոց ցանկացաւդ եղեալ այլս այս ամենայն առաքինութեամբ զարդարեալ խոճայ Կարապետն ետ գրել զսա յիշատակ հոգաւոյ իւրոյ և իւր ծնողաց, և իւր եղբարցն ի պաշտառութիւն սըրբոց եկեղեցւոյ : Ի թուարեւութեանս Ասքանազեան և Յարթական տումարի ՌՃ և է. (1658) և Լ(30)ս նորում շրջանի. ԽԱ(41) և ի գալստենէ կենարարին. ՌՈՄԸ(1658) և յեկեցն Այսամայ ի դրախտէն ԻՋԱ(7081) . ի հայրապետութեան Տեառն Յակոբա. և յառաջնորդութեան ամենայն հիւսիւսական կողմանս Տէր Գրիգորի աւրհնաշունչ քահանայապետի զոր տէր աստուած պահեսցէ ի կամս ողորմութեան իւրոյ : Բայց զրեցաւ ապ յաշխարհս Հոնաց և յերկիրս Ղրիմի ի հոյակապ և ի հռչակաւոր քաղաքիս որ կոչի Կաֆա ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին և սրբոյն Սարգսի զաւրաւարին, և այլ քաղմահաւաք սրբոց ձեռամբ Նիկողայոս ոմն անարժանի : Այժմ ազալեմ դամենեսիան զդասս լուսեարմից. որք հանգիլիք այսմ աստուածային խրախմանութեան յիշեսլիք ի մաքրափայլ յազաւթս ձեք զփափաքմամբ ստացաւդ սորա խոջայ Եսակելիլն զեղբայրքն իւր զնահապետն, և զկարապետն որ պատճառ եղև ի գրելն սորա. և զվսկանն և զեղբարորդիքն իւր զՀայրապետն և Զաքարիան և զԲարդաւմն, և զՃլաւսանն, և զԾնաւդսն իւր Զաքարիան և զԵլիլիճիճանն եղբարց կողակիցն իւր զԵլիլտառնան, և զԱղամն և զԵթերն և զամենայն արեան զմերձակայսն իւր : Նաև զուսուցիչն իմ զՀոգոյ զՏէր Զաքարիա սրբազան քահանայն յիշեսլիք ի տէր սէռն սիրով որ բազում աշխատանք կրեց ի վերայ մեր, զոր տէր աստուածն ամենայնի և նմա ողորմեսցի ի միւս անգամ զալստեանն ամէն : Նաև թէ արժանի համարիք անարժան գծաւդս զՆիկողայոս մեղապարտ ծառայ ծառայիցդ աստուծոյ և զԾնաւդս իմ ցաւակցաբար յիշման ի փառաւոր և ի սոսկալի ատեանն ...» և այլն :

Ներքին կողքին վրայ մատիտով : «Բարեբախտութիւնը ունեցանք տեսնելու այս բնտիր և սուրբ մատեանն 1887 Հոկտեմբեր 17 Բերդակ : Պօղոս Պաշեան Բալուցի» :

Նիկողայոս գրիչ, որ ինքզինք այլուր Մեկանաւոր կը կոչէ, քաղմավաստակ գրիչ մըն է որմէ երկու տասնեակ և աւելի ձեռագիր հասած է մեզի : Զեռագիրը ժամանակին հաւանաբար արծաթապատ էր :

Յ. ԳԻՐԻՍԵԱՆ

(Շար. 1)